

**CONSIDERATION OF SHARIA, SENTIMENTAL NAMELY
VISUAL AND MENTAL RESURRECTION CASES IN KORAN IN
TERMS OF KALAM SCIENCE**

Yrd. Doç. Dr. Süleyman KOYUNCU

Aksaray Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi

Abstract

Even if people are the member of various religion, posthumous resurrection phenomenon is the most preoccupying point for believers. The reason why coming together phenomenon in the last judgment has become object of curiosity is that it is unable to be addressed by the way of proof of visual area namely well-known sight due to the fact that it is concerning to faith. Prophet Abraham certainly believed resurrection and desired to upgrade his faith with sight universe truthsmentally and tactually. Glossators have dealt with sharia, sentimentalnamely visual and mental verses of Koran which refer resurrection after death and tried to explain it based upon their own scholarly knowledge. Also they tried to increase moral, scientific, humane levels of the societies. With this study, we will try to show that it is possible to rationalize gathering is not only based on faith but also bases on visual dimension within the scope of opinions concerning topic by ‘nass’ and scholarly people.

Keywords: *Hasr, After death, Faith, Punishment, Reward.*

**KUR’AN’DA ŞER’İ, HİSSİ VE AKLİ HAŞİR ÖRNEKLERİNİN
KELAM BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ**

Özet

Farklı dinlere mensup da olsa, inanan insanların akıllarını en çok meşgul eden husus, öldükten sonra dirilme olgusudur. Haşir olgusunu bu denli merak unsuru yapan durum, imana müteallık bir mesele olması sebebiyle daha iyi bilinen müşahede yani görsel alanın ispat yöntemiyle ele alınamıyor olmasıdır. Hz. İbrahim (a.s.), haşirle ilgili imanını müşahede âleminin hakikatleriyle varlık düzeyinde aklen ve hissî kavramak istemiştir. Müfessirler de, haşirle ilgili şer’î, hissi (görsel) ve aklî ayetleri ele almış, tefsir yöntemi olarak gaybî bir mesele olan haşir, şehadet âlemindeki benzer olaylarla akla yakınlaştırmaya çalışmışlar, toplumların ahlakî, ilmî ve beşerî ilişkilerdeki seviyelerinin yükselmesini de hedeflemişlerdir. Biz de bu çalışmamızda, haşir meselesinin sadece semiyattan olmadığını, görsel boyutta da anlayışlara yakınlaştırmının mümkün olduğunu göstermeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: *Haşr, Ahiret, İman, Ceza, Mükafat.*

¹ Bu çalışma 21-23 Eylül 2017 tarihinde Nevşehir’de gerçekleştirilen I. Uluslararası İpekyolu Akademik Çalışmalar Sempozyumunda sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

GİRİŞ

Âhirete iman oldukça önemli bir rükündür. Bu inanç dünya ve ahiret saadetinin esasıdır. Allah inancı başta olmak üzere imanın bütün rükünleri fitrîdir;

(Hanefi,1988,404) insanın doğasında vardır. İnsanın bu şartlara inanması doğuştan getirdiği bir ihtiyaçtır. Bu rükünlerden Kur'an ve Sünnetten öğrendiğimiz Allah, ahiret ve öldükten sonra dirilme gerçeği görsel değil, sem'iyattandır. Sem'iyattan olan bu gerçekleri kavrama ve ispat etmede akıl müstakil değildir (İbnü Hümam,1979:212).Bu sebeble inkar edenler çoktur. Bunun ana sebebi, inkarcıların, gözle görülür, elle tutulur örneklerle inatla endekli olmalarıdır. Her Peygamber kendi ümmetine öldükten sonra dirilme ile ilgili yeterli malumatı vermiştir; ancak, bu konuda en detaylı ve doyurucu bilgiyi Hz.Muhammed (s.a.v.) vermiştir (Hanefi,1988:405). Bu gerçeği Hz. Adem'i yere indirdiği gün haber vermiş ve şöyle buyurmuştur:“Orada yaşayacaksınız, orada öleceksiniz ve orada (diriltip) çıkarılacaksınız” (A'raf 7/25) dedi.

Halk arasında da yaygın olan “ haşir ve neşir” kelimeleri Kur'anda çok sayıda geçmektedir (Tâhâ 20/124-125, Meryem 19/85, En'am 6/22, Bakara 2/223; Tekvir 81/10, Abese 80/22, Fatır 35/9, Furkan 25/3). Neşir kavramı sözlük olarak, ölümden sonra diriltmek; dini terim olarak, ölümlerinden sonra mahlukatı diriltmektir. Haşir kavramı ise, bir araya getirmek, toplamak, sevk etmek, sürmek, izdiham olmak; dini terim olarak, varlığı, hesapları görülmek üzere hesap mahalline (mahşer yerine) sevk etmektir(Mutçalı ,1995:213).

Bütün zamanlarda insanı en çok meşgul eden,” Öldükten sonra dirilme var mıdır, varsa bu nasıl mümkün olacaktır?”sorusudur. Öldükten sonra dirilme ancak Allah'ın dilemesiyle olacak; Mutezilenin dediği gibi ahireti, itaat edene sevap, isyan edene ceza vermek üzere açmak zorunda değildir(İbnü Hümam ,1979:215). Kur'an'a baktığımız zaman, haşirden bahseden üç farklı yol görüyoruz. Haşirden bahseden, haşrin varlığını bir öğreti ve kültür olarak insanlara talim eden “şer'i” haşir; daha dünya hayatında iken Hz. Musa, Hz. Üzeyir, Hz. İsa, Hz. İbrahim ve Ashab-ı Kehf'in başından geçen ve Kur'an'a konu olan olayları nazara vererek âhirette vuku bulacak haşrin imkan dairesinde olduğundan bahseden “hissî=görsel” haşir; bir de akla kapı açarak iradeyi güçlendiren, maddesi, modeli yokken varlığın yaratılması, dikkatleri tabiata çevirip ölmüş arzın her bahar mevsiminde nasıl suhuletle diriltildiğinden bahseden “aklî” haşir. Bu alt başlıkları ayrı ayrı ele alıp incelemek istiyoruz.

KUR'AN'DAKİ ŞER'İ AYETLERİN HAŞİRDEN BAHSETMELERİ

Tarih boyunca hiç kimse Allah'ı ciddi manada inkar edememiştir. Dili ile inkar ettiğini söyleyenler bile Allah'ın varlığını inkar etmenin zorluğunu ve hatta imkansızlığını bilmekteydiler. İşte Firavun'un durumu:” Biz , İsrailoğullrını denizden geçirdik. Ama Firavun ve askerleri zulmetmek ve

saldırmak üzere onları takip etti. Nihayet (denizde) boğulma haline gelince, (Firavun:) “Gerçekten, İsrailoğullarının inandığı Tanrı’dan başka Tanrı olmadığına ben de iman ettim. Ben de Müslümanlardanım! Dedi(Yunus 10/90). “ Şimdi mi (iman ettin) ! Halbuki daha önce isyan etmiş ve bozgunculardan olmuştun.” (Yunus 10/91) “ Andolsun ki onlara: Gökleri ve yeri kim yarattı? Diye sorsan, elbette “Allah’tır” derler.”(Zümer 39/38) İnsan Allah ve ahiret inancından tamamen soyutlanamaz; hayatın her kesitinde inanca ait işaretler görmek mümkündür. Çok eskiden yapılmış dini semboller ve mağaralara çizilmiş figürler yerel bir inancı temsil etse bile insanlığın dinsiz yaşayamayacağını en bariz delilidir.

Kur’an ayetlerinin öldükten sonra dirilmeden bahsetmelerine şer’i haşir denilmektedir. Bu ayetlerin bir kısmını luzumuna binaen aşağıya alıyoruz.” İblis: Ey Rabbim! O halde tekrar diriltilecekleri güne kadar bana mühlet ver, dedi (Sad 38/79). “Allah: Haydi, sen bilinen güne kadar mühlet verilenlerdensin, buyurdu (Sad 38/80,81).İblis Allah’tan ölümler kabirlerinden diriltilecekleri güne kadar ölümünü tehir etmesini ister(Sâbûnî,1980:66). Ebussuud’a (ö.951/1530) göre bu mühleti insanları saptırmak için geniş zamana ihtiyaç duyduğundan dolayı insanlardan intikam almak ve ölümden tamamen kurtulmak için istemiştir. Çünkü ba’sü bade’l mevt ölüm olmayacağından dolayı bunu istiyor ki ahiret ahvaline ölümsüz girebilsin... fakat Allah bu mühleti İblisin isteği doğrultusunda vermiyor; bunu insanların kabirlerinden diriltildikleri ana kadar değil, ilk sura üfürülüp bütün insanların öleceği vakte kadar vermiştir ki bu da İblise verilen müddetin sonudur (Ebussuûd ,1990:217).

“ Size, içinizden Rabbinizin ayetlerini okuyan ve bugüne kavuşacağınızı ihtar eden peygamberler gelmedi mi? Derler. “Evet geldi”derler ama , azap sözü kafirlerin üzerine hak olmuştur(Zümer 39/71). İşte bu, cehenneme giren bütün kafir sınıflar tarafından, peygamberlerin onların bu güne kavuşacaklarını uyardığına dair bir itiraftır.

“Cezaları işte budur! Çünkü onlar, ayetlerimizi inkar etmişler ve: “ Sahi bizler, bir kemik yığını ve kokuşmuş toprak olduktan sonra yeni bir yaratılışla diriltilmiş mi olacağız? Demişlerdir.” (İsra 17/98)

“Bir de onlar dediler ki: Sahi biz, bir kemik yığını ve kokuşmuş bir toprak olmuş iken, yepyeni bir hilkatte diriltileceğiz öyle mi! De ki:İster taş olun, ister demir, isterse aklınıza(yeniden dirilmesi) imkansız gibi görünen herhangi bir yaratık! (Bunlar, Allah’ın sizi yeniden diriltmesini güçleştirmez.) Diyecekler ki: “Bizi tekrar (hayata) kim döndürecek?” De ki:Sizi ilk kez yaratan. Bunun üzerine onlar sana alaylı bir tarzda başlarını sallayacak ve” Ne zamanmış o?” diyecekler. De ki: Yakın olsa gerek!(İsra 17/49, 50, 51)Allah’ın Kur’an’da bu inkarcılara verdiği cevaplar insanı

tefekküre, akli iknaya sevkeden türdendir. Bu son Ayetler yorumlandığında ortaya çıkan manzara şudur:

Şayet sizi yaratan ve öldükten sonra diriltecek bir Rabbiniz olmadığını iddia ediyorsanız, ölümü durdurunuz, kendinize, ölümün sizi yok edemeyeceği taştan, demirden daha sağlam bir vücut kazandırınız. Halbuki insan dahil hiçbir canlının fiziksel bünyesi onun dünyada ebediyen kalmasına müsait değildir; o halde insanı maddesi, modeli yokken var eden,(Şaranî,1996:66) öldükten sonra da onu diriltecek olan Allah ile insanın arasına giren ve onu Rabb'ine karşı koymaya iten şey nedir?! İşte insanla Allah arasına giren o helak edici tehlike,“çürüyüp toprağa karıştıktan sonra insanı kim ve nasıl diriltecek?” sorusu ve onun getirdiği inkardır(Hanefi,1988:406-407).

Hiz. Muhammed'in huzuruna gelen ve bu çürümüş kemikleri Allah'ın tekrar dirilteceğine mi inanıyorsun ? Diye soran Ubey b. Halef'e Resulullah,”Evet, seni öldürecek, sonra seni diriltecek ve cehenneme sokacak” (el-Nisaburî,1940:429) diye cevap vermiştir.Kur'an bu gerçeğe şöyle temas eder:

“ İnsan görmez mi ki, biz onu meniden yarattık. Bir de bakıyorsun ki, apaçık düşman kesilmiş. Kendi yaratılışını unutarak bize karşı misal getirmeye kalkışıyor ve”şu çürümüş kemikleri kim diriltecek? Diyor. De ki: Onları ilk defa yaratmış olan diriltecek. Çünkü O, her türlü yaratmayı gayet iyi bilir.” (Yasin 36/77, 78, 79) Şer'i haşirle ilgili buraya aldığımız ayetler gibi daha Kur'an'da onlarca ayet bulunmaktadır(Şuara 26/82; Nuh 71/17-18; İbrahim 14/41; Enbiya 21/1; Meariç 70/1-2; 6-7; Yunus 10/45; Şura 42/18; Mü'min (Ğafir) 40/57; Kıyame 75/ 36, 40; Mü'minin, 23/115; Taha 20/15-16; Mü'min 40/39; Zümer 39/71; Sebe 34/3; Neml 27/66; İsra 17/97; Sebe' 34/3).

Öldükten sonra dirilme ile ilgili ayetleri gördükten sonra, şimdi de hissi haşir dediğimiz görsel haşirden ve Kur'an'daki örneklerinden bahsetmek istiyoruz. Zira sem'iyattan olan haşir konusunu müşahede ortamında akla kapı açarak sunabilmek, imanımızı takviye bakımından son derece önemlidir.

B-KUR'AN'DAKİ HİSSÎ (GÖRSEL) ÂYETLERİN HAŞİRDEN BAHSETMELERİ

Allah, öldükten sonra fiziksel olarak dirilme örneklerini daha bu dünyada hayatında kullarına göstermiştir. “Hiss” kelimesi, insanın sahip olduğu en önemli duyularını ifade etmektedir. Bu beş duyunun en önemlilerinden ve konumuzla yakinen ilgisi bulunan gözle görme duyusudur. Bunun içindir ki bu örnekleri ayrı ayrı ele alarak, tefsircilerimizin birbirinden farklı ve yüksek fikirlerinin ürünlerini, akla kapı açması ve haşri akla takrip etmesi bakımından önemli olduğu için sunmak istiyoruz.

Allah şöyle buyurmaktadır: “Bir zamanlar:Ey Musa! Biz Allah'ı açıkça görmedikçe asla sana inanmayız, demiştiniz de bakıp durur olduğunuz halde hemen sizi yıldırım çarpmıştı. Sonra

ölümünüzün ardından sizi dirilttik ki şükredesiniz.”(Bakara 2/55, 56). Yıldırım onlara dehşetli bir darbe indirmiş, yere yığılmışlar, kımıldamaya dermanları kalmamış, sadece göz kırpmada bakıp duruyorlardı Elmalılı (ö.1363/1942),yıldırım çarptıktan sonra meydana gelen halin ölüm olmadığını, ancak bütün insanî fonksiyonlarını kaybettiklerinden dolayı ölüme yakın şiddetli bir bayılma olduğunu söylemiştir(Elmalılı,ts:357).Ancak tefsirinin bir yerinde de, belki de ölmüşlerdi, ifadesini kullanmıştır(Elmalılı,ts:2293). Ebussuud, bu korkunç manzara karşısında kendilerini öyle bir titreme, bir zangırtı almış ki hemen hemen mafsalları kopuyor, belleri kırılıyormuş, mahvolmak raddesine gelmişlerdi.”(Ateş,1995:150) diyor.

Hız. Musa kavmini Filistin’e getirdikten sonra kırk günlüğüne Tur’u Sîna’ya çekilmişti. Hız. MusaTur’da iken, Kuyumcu Samirî’nin (Ateş,1995:149) yapmış olduğu buzağıya taptılar. Bazıları hariç Hız.Harun’un sözünü dinlemediler. Hız.Musa Tur’dan döndükten sonra, kavmine demişti ki: “Ey kavmim! Şüphesiz siz,buzağıyı (tanrı) edinmekle kendinize kötülük ettiniz. Onun için Yaradanınıza tevbe edin de nefislerinizi (kötü duygularınızı) öldürün. Öyle yapmanız Yaratıcınızın katında sizin için daha iyidir. Böylece Allah tevbenizi kabul etmiş olur. Çünkü acıyıp tevbeleri kabul eden ancak O’dur.”(Bakara 2/54) Hız. Musa’nın tavsiyesini kabul ettiler. Bunun üzerine Allah Hız. Musa’ya kavminin ileri gelenlerinden yetmiş (70) kişiyi seçip Tur’a götürmesini emretti. Tur da, Hız. Musa’nın Allah ile “yap- yapma” şeklinde konuştuğu her şeyi işitiyorlardı. Daha sonra Hız. Musa’ya, ”Allah’ı ayan beyan görmedikçe sana asla inanmayız “ diyerek imkansız olan böyle bir konuda olumsuz tavırlarını, inatlarını ortaya koydular ve Allah’ı hâsâ bir cisim sanarak O’nunla rahatlıkla görüşüp konuşacaklarını sandılar (Ebussuûd,1990:103) Halbuki Allah’tan bir şey istenirken edebe muğayir tavırlar içerisine girilmemelidir:Çünkü su’i edep ve cüretkar tavırlar cezalandırılmanın enbirinci sebebidir(Ebu’l-Kasım,2007:67) Hatta İsrail Oğulları bunun da ötesine geçip “ Ey Musa! Madem bizi buraya Allah çağırdı, o zaman sen aramızdan çekil, O kendisi bize direkt olarak her şeyi haber versin”(Feydu’l-Kâşânî,2008:100) dediler.

“Sana asla inanmayız”cümlesini bir çok müfessir imanımız sana tam olmaz şeklinde yorumlamışlar ki bunların başında Âlûsî, (ö.1270/1839) gelmektedir(Âlûsî ,2005:466). O, Hız.Muhammed’in şu hadisini buna delil olarak zikretmiştir:” Sizden biriniz kendisi için sevdiğini mümin kardeşi için de sevmedikçe hakiki iman etmiş olmaz(yani imanı kemale ermez) (Buhârî,1981:9).

Müfessirlerden bazılarına göre bir ateş veya şiddetli bir sestten ibaret “sâika”, Hız. Musa ile beraber bulunan seçilmiş yetmiş kişiyi yere sermiş ve onları öldürmüştür. Bir gün bir gece ölü olarak bekledikten sonra Allah onları Hız.Musa’nın duâsı ile diriltmiştir(Râzî,1999:89-91),(Kurtubî,2010:368),(Zemahşerî,1986:142),(Neseî,,1984:49),(Sâvî,1934:31). İbn Âşûr’a (ö.1394/1973) göre ise,o,yetmiş kişiye o azabın elektrikle verildiği yönündedir(İbn Âşûr,1997:508).

Bazı müfessirlere göre ise, o yetmiş kişinin cezalandırılması bayılma suretinde olmuştur (Hâzin,ts:52). Ancak bu bayılmak bir humuddur ki, canlının bütün özelliklerini kaybetmesi, bitmiş, tükenmiş ve katılmış olmasını ifade eder ki, bu da zaten gerçek ölüm gibidir. Allah istemezse bu durumda hayata geri dönülemez(Âlûsî,1999:356). Mâtürîdî (ö.333/944),bu helaki, beden ve nefsin, akıl ve zihnin helaki olmak üzere iki kısma ayırmaktadır. Bu yetmiş kişi ister ölmüş olsun, ister bayılmış olsun, her iki halde de akıl, zihin ve vücudun fiziksel hareketini temin eden her şey fonksiyonunu kaybetmiştir,demektedir(Mâtürîdî,2005:466-467). Bugün de bazı hastalıklar, trafik kazaları ve sebebi bilinmeyen bazı durumlarda insanlar bayılmaktadır. Bunların bir kısmı uygulanan tedavi sonunda Allah'ın dilemesiyle hayata dönmektedir. Ancak Tıp dilinde “ derin koma” denilen durum Tıp dünyasını çoğu zaman âciz bırakmaktadır. Bu durum, Kur'an'da ifade edilen bayılmaya benzemektedir. Fakat o, toplu bayılma çok daha kötüdür. İnsanların öldükten sonra dirilmeyi inkar etmelerinin temelinde yatan sebep tamamen görselliktir. Yani haşri de gözle görüp, elle tutmak istemeleridir.

Kur'an'da,“Hani siz bir adam öldürmüştünüz de onun hakkında birbirinizle atışmıştınız. Halbuki Allah gizlemekte olduğunuzu ortaya çıkaracaktır.“Haydi, şimdi (öldürülen) adama,(kesilen ineğin) bir parçasıyla vurun” dedik. Böylece Allah ölüleri diriltir ve düşünesiniz diye size ayetlerini (Peygamberlerine verdiği mucizelerini) gösterir.”(Bakara 2/72,73) Buyrulmaktadır. Bu ayetlerde geçen sığır kesme kıssası, daha ziyade İsrailoğullarından iki gencin, mirasına konmaları için amcalarını öldürmelerine bağlanır. Ayetteki hitabın genel olmasının sebebi, o gün geleneksel bir adetin toplumda yaygın olmasıdır. Gerçek katil bulununcaya kadar omahaldeki her birey katil şüphelisi durumundadır(Mâtürîdî ,2005:494-495).Olayın vuku bulduğu mahaldeki bütün insanların hukuk önünde eşit derecede sorumlu tutulmaları o günün araplarında vazgeçilmez bir âdetti (Âlûsî,1999:560).

Nihayet olay Hz. Musa'ya arz edilir. Hz. Musa bir türlü katilleri bulamaz ve Allah'a sığınır. O da bir sığır kesilmesini, onun bir parçasıyla ölüye vurulmasını, ölünün dirilip katili haber vereceğini bildirir. Ancak bu yol alışılmış bir yol olmadığından, besili mi olsun, yoksa kırlarda otlayarak karnını doyuran mı olsun, çalışan mı olsun, yoksa serbest dolaşan mı olsun? Rengi nasıl olsun, su sulayan mı olsun?(Bakara 2/71) Gibi sorular sorarak Hz. Musa ile alay ettiler(Sâvî,1934:37). Bunun üzerine Allah öyle bir vasıf bildirdi ki, uzun müddet aradıktan sonra bir adamın yanında buldular ve derisi dolusu altın vererek satın aldılar(San'ânî,1999:270).İbnKesir'in(ö.774/1353)tefsirinde, İbn Abbas'tan kaydettiği bir rivayete göre, bu ineği uzun müddet aramışlardı(İbnKesir,1990:120 Nihayet ineği kestiler küçük bir parçası ile maktule dokundular, o da kan revan içerisinde dirildi ve katillerinin yeğenleri olduğunu söyledi ve tekrar vefat etti,(İbn Âşur,1997:561) denilmiştir.

Kur'an'da şu organı ile vurun diye açık bir delalet yoktur(Râzî,1999:133-135). Fakat İkrime, Katede ve Mücahit ineğin bacağıyla, Süddî, omuzdan bir parça ile, Ebu'l Âliye, herhangi bir kemikle, İbn Zeyd, kulak kıkırdağıyla,(Mâverdi,2007:143)Ferra(ö.207/1229) ise toprağın yiyemediği kuyruk sokum kemiği acbu'z zenep (Ferra,2002:44) ile vuruldu demişlerdir. Allah bu olayda da, daha dünyada iken ölüleri nasıl dirilttiğini binlerce insanın gözleri önünde göstermiştir.

Bu kıssada da, veba (taun) hastalığına yakalanmış binlerce kişiden oluşan bir kasaba halkının ölüm korkusu ile yerlerini terk ettiklerinden ve Allah'ın da onları yolda öldürüp sonra dirilttiğinden bahsedilir(Useymin,2007:42). Kur'an'da,“Binlerce oldukları halde, ölüm korkusundan dolayı yurtlarından çıkıp gidenleri görmedin mi? Allah onlara “ölün!” dedi (öldüler). Sonra onları diriltti. Şüphesiz Allah insanlara karşı lütufkardır.Lâkin insanların çoğu şükretmez.”(Bakara2/243) Buyrulmaktadır.Ayette geçen “Uluf” ifadesi on bini aşan sayılar için kullanılmaktadır. Bu insanların sayısı, İbn Abbas,Sâit b.Cübeyr ve Süddî'ye göre dört bin, sekiz bin, otuz bin ve kırk bin arasında değişmektedir (Maverdi,2007:313-314).

Rivayetlere göre Dicle nehrine yakın, Vâsıt'ın doğusunda yer alan Dâverdan'da bulaşıcı bir hastalık zuhur etmiş, kasaba halkı oradan kaçmışlar, Allah onları öldürmüştü. Ölümünün üzerinden yaklaşık bir hafta geçtikten sonra, oradan geçmekte olan Şem'un veya İbn Âşur'a göre Hazgıl b. Bûza onları diriltmesi için Allah'a dua etmiş; Allah da ibret için onları diriltmiştir (İbn Âşur,1997:312-313). Bu insanların diriltildikten sonra durumları diğer insanların durumları gibidir; yediler, içtiler, bekarları evlendiler ve nihayet ezelde takdir edilen ecelleri gelince de öldüler(Ayyâşî,2010:150). Bu kıssada gerçek bir ölüm olayı, çürüyüp uzun müddet geçtikten sonra da, gayet suhûletle gerçekleştirilen bir diriltirme hadisesi vuku' bulmuştur.

Hikayemiz, halkı ölmüş, meskenleri yerle bir olmuş bir kasabaya uğrayan, durumu uzun uzun temaşa ettikten sonra, Allah'ın oranın insanlarını nasıl dirilteceğinin şaşkınlığını yaşayan, Allah'ın da kendisini hemen orada öldürüp, aradan tam tamına yüz sene geçtikten sonra kendisini dirilttiği birisi ile ilgilidir(Useymin,2007:43). Allah bu konuda Kur'an'da şöyle buyuruyor : “Yahut görmedin mi o kimseyi ki, evlerinin duvarları çatıları üzerine çökmüş (alt üst olmuş) bir kasabaya uğradı; “ Ölümünden sonra Allah bunları nasıl diriltir acaba!” dedi. Bunun üzerine Allah onu öldürüp yüz sene bıraktı; sonra tekrar diriltti. Ne kadar kaldın? Dedi “ Bir gün yahut daha az” dedi. Allah ona: Hayır, yüz sene kaldın. Yiyeyeğine ve içeyeğine bak, henüz bozulmamıştır. Eşeğine de bak. Seni insanlara bir ibret kılalım diye (yüz sene ölü tuttuk , sonra tekrar dirilttik). Şimdi sen kemiklere bak, onları nasıl düzenliyor, sonra ona nasıl et giydiriyoruz, dedi. Durum kendisince anlaşılınca: Şimdi iyice biliyorum ki, Allah her şeye kadirdir, dedi.”(Bakara 2/259)

Kur'an'da harabe olduğu beyan edilen karyenin Kudüs(İbnÂşur,1997:35)(Beytü'l-Makdis),oraya gelen şahsın da Hz.Üzeyir (Zemaşerî,1986:307) olduğu söylenmiştir. Irak valisi Buhtünnassar Beyt-i Makdisi işgal etmiş, insanlarını öldürtmüş(Kurtubî,2010:249). Hz.Üzeyir'in bu harabiyetten ne kadar zaman sonra Kudüse uğradığına dair her hangi bir bilgi yoktur. Hz.Üzeyir mezkur karyeye uğrayıp, evlerinin duvarları çatıları üzerine çökmüş manzarayı görünce derin bir üzüntüye kapılmış, ayette geçen “Ölümünden sonra Allah bunları nasıl diriltir acaba!(Bakara 2/259) Sorusunu kendi kendine sormuştu. Elmalı, adamın halinden, “Allah diriltecek ama nasıl, ne zaman? Yapacak mı, yaparsa hemen mi yapacak?(Elmalılı,ts:883) kalıbında soru versiyonlarıyla konuşmuş olabileceğini anladığını söylemektedir. Bu tür soruları sormuş olması, Hz.Üzeyir'in öldükten sonra diriltirme konusunda Allah'ın ilminde ve kudretinde en ufak bir şüphesi ve tereddüdü olduğu manasına gelmez. Zira, ayet “evkellezi” şeklinde okunduğunda, oradaki soru “hemzesi” şüpheyi değil, bilgilendirmeyi ifade etmektedir (Kurtubî,2010:247-248).

Bu sorularla hayretini ifade eden Hz. Üzeyir'i Allah oracıkta öldürmüş ve yüz sene orada tutmuştur. Hayatını selp etmiş, âdetâ ölümü yüz seneliğine Hz. Üzeyir'e elbise gibi giydirmiştir. Ayette geçen “Amm” kelimesi zaman olarak sene demektir, ancak “yüzmek” anlamına geldiğinde, güneşin bütün burçlarında yüzerek, yani herkül burcuna veya şemsü'ş şümus burcuna doğru yüzerek meydana getirdiği süre kadar Üzeyir'i ölü bıraktı demektir. Sonra onu bir nimet olarak diriltti. Ayette “Ahyâhü” fiili yerine, “Beasehü” fiili tercih edilmiştir. Sebebi, dirilmenin süratle ve suhuletle olduğuna delaletle beraber, şunu bütün zamanlara duyurmak ve ilan etmektir: Zira Hz.Üzeyir'i öldürdüğü günkü gibi akıllı, anlayışlı, araştırma ve delil getirmeye hazır ve istekli olarak hayata hızlı bir şekilde geri döndermiştir. Bu yüz sene zarfında Allah Hz. Üzeyir'i kurttan, kuştan ve ona zarar verebilecek bütün haşarattan korumuş, insanların da onu görmesini engellemiştir(Âlûsî,1999:31-31).

Onu dirilttikten sonra, Allah, Hz. Üzeyir'e,“Ne kadar kaldın?”(Bakara 2/259) diye sorar. Hz. Üzeyir, bir gün kaldım, diyerek cevap verir. Fakat, uyuyakaldığı bir sabah öldürülüp ve bir ikinci vakti diriltildiğinden,önce“bir gün kaldım” (Bakara 2/259.) diye, sonra güneşin guruba yaklaştığını görünce de,”bir güne yakın” cevabını vermiştir. Hz. Üzeyir bu cevabı verince, hayır, bilakis yüz senedir burada yatıyorsun karşılığı veriliyor. Onun şaşkınlığı karşısında olayı aklına takrip etmek maksadıyla “Yiyeceğine ve içeceğine bak, bu geçen uzun süre içerisinde bozulmamışlar.” (Bakara 2/259) deniliyor. Yiyeceği incir veya üzüm, içeceği meyve suyu veya süt idi. “Fenzur” emrindeki “Fâ” harfi teğayyürü istemesine rağmen, yüz sene geçtiği halde Allah Üzeyir'in yiyecek ve içeceğini bozulmaktan korumuştur (Âlûsî,1999:32-33).

Öte yandan, yine Allah Üzeyir'i tatmin ve âleme ibret olsun diye eşeğine bak emrini verir. Katade, Rabi' ve Dahhak, Allah'ın önce Üzeyir'in gözlerini ve kalbini dirilttini söylemektedirler, tâ ki hem kendisinin ve hem de eşeğinin yaratılışına bizzat kendisi şahit olsun ve kalbî doyuma ulaşsın.

Ubey, “Nünşizühâ” kelimesini, “Nünşihâ” şeklinde okur, İbnü Kesir, Nâfi, Ebu Amrin ve Yakup gibi meşhur Kurrâlar bu kelimeyi “Nünşiruhâ” şeklinde if’al babından okurlar ki, manası diriltmektir (Âlûsî, 1999:32-33) Zeyd b.Sâbit “Nünşizühâ” okuyor. İnşâzın manası, Allah Üzeyir’i diriltirken etlerin yerlerine anında nakledilmesi; yukarıda İbnü Kesir ve adı geçen Kurrâlar gibi İbn Abbas da “Nünşiruhâ” okumaktadır, inşârın manası ise onu diriltmek demektir. Birinci kıraete göre, tafsilatın gösterilmesi, gözünün önünde etlerin kemiklere nasıl giydirildiğini gerçekleştirmektir. İkinci kıraete ise üretimin sonucunu, yani, diriltmeyi göstermektedir. İbn Abbas bu kıraete “Sümme izâ şâe enşarahü” (Abese 80/22.) ayetini delil getirmektedir. Hasan ise bu kelimeyi “Nenşuruhâ” şeklinde okumuş, manası toparlamak ve diriltmektir demiştir (Ferrâ, 2002:125). Görülüyor ki tefsir ve kıraet ulemasının ayet üzerinde yaptıkları açıklamaları, eşek dirilitirken, kemiklerin oldukları yerlerden kalkarak yerlerini aldıkları, ayağa kalkmış veya yatar halde oluşmuş iskeletin üzerine etlerin, elbise giydirir gibi Allah tarafından giydirildiğini göstermiştir (Akkuş, 2014:164-165).

Allah tarafından öldürüldükten yüz sene sonra, Üzeyir’i, bütün hücrelerine, kan hücrelerine, en küçük sinirlerine varıncaya kadar hepsine canlılık fonksiyonlarını vererek, akıl, fehm ve kavrama güçlerini iade ederek diriltme hadisesi ancak ve ancak her şeye gücü yeten Allah’a aittir (Âlûsî, 1999:32-33). Bu bir tenbih olduğu gibi, Allah’ın, Hz.Üzeyir’in ömrü kısa olan eşeğini, mevsimlik olan, ancak bir ay veya birkaç ay ancak dayanabilen yiyecek ve içeceklerini yüz sene bozulmadan korumasının bir ayet, bir mucize olduğuna ve Allah’ın gücünün buna yettiğine bir tenbihdir (Mâtürîdî, 2005:246-247). Ki kısa mevsimlik meyve ve sebzelerin yüz sene muhafazası çok enteresandır. Zira 21. Yüzyılın teknik imkanlarıyla beraber, mevsimlik maddelerin uzun süre muhafazası mümkün değildir.

Bu hadisede ölüleri nasıl dirilttiğini göstermekle beraber, aynı zamanda ölüleri nasıl muhafaza ettiğini ve zamanı gelince onları kudretiyle nasıl dirilttiğini ve bunun bir ibret levhası olduğunu insanlara göstermektedir. Bu ayetin tümünde bütün nevilerdeki haşrin numuneleri gösterilmiştir. Şöyle ki: İnsanlardan bedel Hz.Üzeyir’i, hayvanlardan bedel eşeğini, bütün sebze, meyve ve bitkilerden bedel yiyecek ve içeceklerini diriltmiş ve muhafaza etmiştir. Hz. Üzeyir’in öldürülüp sonra diriltilmesi, her ne kadar ferdî bir olay gibi görünüyorsa de, aslında bütün bir beşeriyeti ilgilendiren çok önemli bir konudur (Elmalılı, ts:880,885). Kur’an’da bu tür örneklerin daha dünya hayatında iken, insanların nazarlarına verilmiş olması, imanlarını artırmaktadır. İmanla ilmin güçlü bir şekilde birleştiği bir hadisedir.

Bu kıssa da Hz. İbrahim ile ilgilidir. Bir gün Hz. İbrahim Allah’ü Teâlâ’dan ölüleri nasıl dirilttiğini kendisine göstermesini istiyor. Allah da İbrahim’e dört kuş kesmesini ve onlardan birer parça etrafındaki dağlara bırakmasını, sonra, başlarını elinde tuttuğu kuşları çağırmasını emrediyor. Hz. İbrahim kuşları çağırıyor, uçarak ana gövdelerini oluşturan kuşlar yürüyerek İbrahim’e geliyor ve

başlarına adapte oluyorlar. Bu konu Kur'an'ın diliyle şöyle anlatılmıştır:“ İbrahim Rabbine: Ey Rabbim! Ölüyü nasıl dirilttiğini bana göster, demişti. Rabbi ona: Yoksa inanmadın mı? Dedi. İbrahim: Hayır! İnanırım, fakat kalbimin mutmain olması için (görmek istedim), dedi. Bunun üzerine Allah: Öyleyse dört tane kuş yakala, onları yanına al, sonra (kesip parçala), her dağın başına onlardan bir parça koy. Sonra da onları kendine çağır; koşarak sana gelirler. Bil ki Allah azizdir,hakîmdir, buyurdu.”(Bakara 2/260)

Görünüşte Hz. İbrahim ölen bir canlının yeniden nasıl dirileceğini merak etmiş ve bunun kendisine gösterilmesini Rabbinden istemiştir. Allah ona, ayette geçtiği gibi maddi bir örnekle cevap vermiş, dirilişin mahiyetini izah etmemiştir. Çünkü insanın bilgi kapasitesi, dirilme olayının mahiyetini kavramaya elverişli değildir. Bundan önceki ayetlerde de geçtiği gibi, Peygamberlere verilen bu örnekler birer mucizedir. Mühim olan, Allah'ın bütün canlıları , özellikle insanı diriltme gücüne ve bilgisine sahip olduğunu kesinlikle bilmek, aklen, ruhen ve kalben mutmain olmak ve canlıları ve insanı mutlaka diriltilip hesaba çekeceğine kesinlikle iman etmektir. Mezkur ayetlerdeki gösterilen hedefler bunlardır.

Hz. İbrahim'in bu soru ve isteğine ilk etapta şöyle bakmak lazımdır. Hz. İbrahim yakın bir bilgi ile Allah'ın ölüleri diriltmeye kesinlikle ve de kati olarak gücünün yettiğini biliyor ve inanıyordu. Fakat bunu dünya gözleriyle görmek istiyordu. Çünkü, Hz. Peygamber (s.a.v.), “Haber görmek gibi değildir.”(Ahmed,2001:341) buyurmaktadır. Bir bilim adamı anlattığı şeyi bir de laboratuarda göstererek sunarsa, bu daha inandırıcı ve kalıcı olur ve ilmi zarurî ve ilmi hakka'l yakîne geçmenin en akılcı yoludur. Öldükten sonra dirilmek, gözle göremediğimiz, sadece Kur'an ve sünnetten öğrendiğimiz sem'iyatın en önde gelen gerçeğidir. Her dönemde bir şeye inanmayı görmeye endeksleyen binlerce insanın küfre gittiği öldükten sonra dirilme gerçeğinin dünya gözleriyle görülmesi belki Hz. İbrahim'in eliyle insanlığa hediye edilen en önemli Hadisedir. işte bu çerçevede haşırın Kur'an öğretisiyle görsel olarak ortaya konulması, insanlığın bu konudaki itikadına yapılmış en büyük yardımdır.

İnsan, ona verilen akli, araştırma yolunda varlıkla birleştirememiş, bundan dolayıdır ki zaman zaman insanın zihni ve fitratı bozulmuştur. Peygamberlerin gönderiliş ana sebeplerinden birisi de budur. Bu durum Hz. İbrahim'e kadar devam etmiştir. İlk defa varlığı araştırmaya tabi tutan Hz. İbrahim'dir. İbrahim'in yaşamındaki her evre ve sorgulama, farklı şüpheleriyle, ikna olma ihtiyacıyla ve sorgulamalarıyla bir insan zihnini temsil etmektedir (Düzgün,2013:99). Bu çabasıyla haşırın olabileceğini insan aklına takrip etmeyi ve böylece muvahhit bir insan zihnini hazırlamayı başarmıştır.

Hz.İbrahim'in sorduğu soru, inkar, şüphe ve akıldan uzak görme makamında değildir(İbnü Âşur,1997:255). Çünkü, “ كيف “ soru edatı ile sorulan soruda inkar ve şüphe bulunmaz. Hz.Peygamber(s.a.v.),”Biz şüphe etmeye Hz.İbrahim'den,daha müstahakız.”(Buharî,1981:163)

buyurmuştur. İbnü Abbas, "Kur'an'da bu ayetten nefsimde daha umut veren bir ayet yoktur." demiştir. Sebebi de, görsel olduğu için oldukça tatmin edici ve yakın ilmine ulaştırıcı (San'ânî ,1999:368) olmasıdır.

Bütün bu izahların yanı sıra, Allah'ın peygamberleriyle olan ilişkisi çok olağanüstü bir yapıdadır. Onlar ilmin bütün derecelerine sahiptirler. Peygamber(s.a.v.)de,"Şayet benim bildiklerimi bilseydiniz, çok ağlar, az gülerdiniz..." (Buharî,1981:6485) dememiş miydi? Onlara göklerin ve yerin işleyiş sistemi, cennet, cehennem ve öldükten sonra dirilme apaçık gösterilmiştir. Her ne kadar peygamberler, peygamber olmadan önce de bu gerçeklerin tümünü biliyor ve inanıyorlarsa da, peygamberliğin özelliği ve özel bir göreve tayin edilmeleri nedeniyle bu gerçeklikleri gözleriyle müşahade etmeleri gerekiyordu (Mevdûdî,1981:179). Buraya kadar anlatıla gelenlerin bileşkesi sonucunda Hz.İbrahim "Rabbi Erinî Keyfe Tuhyi'l mevta?" (Bakara 2/260.) sorusunu Allaha yöneltmişti.

İbnü Abbasa göre, turna, tavus, horoz ve güvercinden oluşan kuşları kesip, parçalayıp etlerini, kanlarını, tüylerini, iç organlarını, tırnaklarını ve bütün kemiklerini birbirine mezcedip, hamur gibi yoğurduktan sonra, etrafındaki dağlara birer parça koymuş ve kuşların başlarını elinde tutmuştur. Kurradan Hamza ve Yakup "Fe Surhünne" kelimesini, "Fe Sırhünne" şeklinde " sad" harfinin kesresi ile okumuşlardır. Buna göre kelimenin iki manası vardır: birincisi, kesmek, koparmak ve parçalamak, ikincisi meylettirmek manasına gelmektedir. Yani kuşları kendine meylettir, yaklaştır ve onları iyi tanı ki, çağırdığın zaman sana yürüyerek gelen kuşların kesip, parçaladığın kuşlar mı, değil mi? Olduklarını kesin bilesin ve haşrin hissî (görsel) olarak gerçekleştiğine dair kesin bilgiye ve iç huzura ulaşasın.

Ferra, "Fe Surhünne" şeklinde "sad" harfinin ötresi ile okunduğunda koparmak ve meylettirmek manalarının her ikisini de ifade eder; "Fe Sırhünne" cümlesi "sad" harfinin esresi ile okunduğunda da sadece koparmak manasına gelmektedir, diyor. İbnü Abbas ise, "Fe Surhünne" ifadesini, "Fe Surrahünne ve Fe Sırrahünne" şeklinde " sad" harfinin ötre ve esresi , "ra" harfinin de şeddesi ile okumuş, bu farklı okumaya göre kelime, toplamak manasına gelmektedir. Bu manaya göre kuşların etlerini mezcedip toplayarak dağ başlarına birer parça koyup, sonra , "Ey parçalanmış, ufalmış kemikler, dağılmış etler, koparılmış damarlar, sinirler, toplanın, bir araya gelin!" duasıyla o kuşlara çağırdığında, birbirine karışmış ve ayrı ayrı dağların başına konulan o ihtilat etmiş zerrelere uçarak kendi öz bedenlerini tamamlamaları ve her kuşun zerrelere kendi vücudunda toplandığını ifade etmektedir (Âlûsî,1999:39-41). Zaten böyle de olmuştur; kuşlar yürüyerek Hz. İbrahim'e gelmiş ve her kuş kendi başına adapte olmuştur. Bu kıraat farklarından şunu anlıyoruz: Bir canlı yanarak, parçalanarak, suda boğularak ve hatta zerrelere ayrılarak yeryüzünün tamamına serpiştirilse veya gömülse, Allah onları haşir sabahında bir sayha ile toplamaya ve diriltmeye kadirdir.

İşte Hz. İbrahim'in gözü önünde bu dört kuşun görsel olarak diriltilmesi gibi, kıyamet günü Cenab-ı Hakk ölülere de aynen bunlar gibi sühuletle diriltmeye kadirdir.

Bu örnekte inançlarından dolayı mağaraya sığınan ve orada Allah'ın iradesiyle üç yüz dokuz sene uyutulduktan sonra uyandırılan yiğit gençlerin hikayesi, görsel haşrin en büyük misallerindedir. Kur'an'da şöyle işaret edilmektedir: “ (İçlerinden biri şöyle demişti:) “Madem ki siz onlardan ve onların Allah'ın dışında tapmakta oldukları varlıklardan uzaklaşmış, o halde mağaraya sığınmış ki, Rabbiniz size rahmetini yaysın ve işinizde sizin için fayda ve kolaylık sağlasın.” (Resûlüm! Orada bulunsaydın) güneşi görürdün: Doğduğu zaman mağaralarının sağına meyleder; batarken de sol taraftan onlara isabet etmeden geçerd. (Böylece) onlar (güneş ışığından rahatsız olmaksızın) mağaranın bir köşesinde (uyurlardı). İşte bu, Allah'ın ayetlerindedir. Allah kime hidayet ederse, işte o, hakka ulaşmıştır, kimi de hidayetten mahrum ederse artık onu doğruya yöneltecek bir dost bulamazsın.” “ Kendileri uykuda oldukları halde sen onları uyanık sanırdın. Onları sağa sola çevirirdik. Köpekleri de mağaranın girişinde ön ayaklarını uzatmış yatmakta idi. Eğer onların durumlarına muttali olsa idin dönüp onlardan kaçırdın ve gördüklerin yüzünden için korku ile dolard.” “ Böylece biz, aralarında birbirlerine sormaları için onları uyandırdık: İçlerinden biri:” Ne kadar kaldınız?” dedi.(Kimi) “ Bir gün ya da günün bir parçası kadar kaldık” dediler; (kimi de) şöyle dediler: “Rabbiniz, kaldığınız müddeti daha iyi bilir.”(Kehf 18/ 16-19.) “Onlar mağaralarında üç yüzyıl ve buna ilaveten dokuz yıl kalmışlardı.” (Kehf 18/25.)

Ehl-i İncil zaman içerisinde bozuldu, içlerinde aşırı cürümler işlenmeye başlandı, bozgunculuk, fitne fesat kol gezmeye, Rum Melikleri zulmetmeye başladılar. Bu bapta çok ileri gidenlerden birisi de Dekyanus idi. İsevîleri inançlarından dolayı öldürüyorlardı. Bir rivayette kraliyet ailesinden olan bu hür gençleri de huzuruna alıp inançlarından dönmelerini istedi ve onlara, “Ben Ninova'dan dönüncüye kadar size mühlet veriyorum” dedi (Elmalılı,ts:3231). Bu istek karşısında Dekyanus'a verdikleri çok manidar cevap Kur'an'da şöyle ifade edilir:” Onların kalplerini metin kıldık. O yiğitler (o yerin hükümdarı karşısında) ayağa kalkarak dediler ki:” Bizim Rabbimiz, göklerin ve yerin Rabb'dir. Biz, O'ndan başkasına tanrı demeyiz. Yoksa saçma sapan konuşmuş oluruz.”(Kehf 18/14.) Bu gençler de Dekyanus'un şerrinden ve baskısından memleketlerini terk ederek “Benclüs” dağında sarp bir mağaraya sığındılar (Elmalılı,ts:3231-3232). ve Rabb'lerine şöyle dua ettiler: “ Rabbimiz! Bize tarafından rahmet ver ve bize, (şu) durumumuzdan bir kurtuluş yolu hazırla!” “Bunun üzerine biz de o mağarada onların kulaklarına nice yıllar perde koyduk (uykuya daldırdık.)” “ Sonra da iki guruptan (Ashab-ı Kehf ile hasımlarından) hangisinin kaldıkları müddeti daha iyi hesap edeceğini görelim diye onları uyandırdık.”(Kehf 18/10-12)

Allah, mağaraya sığınan gençlerin dualarını kabul etmiş, kulaklarının üstüne bir perde koyarak onları uyutmuştur. İbnü Kesir ise, üzerlerine uyku ilka ederek uyutmuştur demektedir (İbnü Kesir,1990:82). Bu öyle bir uyku ki ona hiçbir ses ve gürültü tesir edip onları uyandıramaz. Mağaranın içinde üç yüz dokuz sene uyanmadan, yiyip içmeden ve biyolojik ve fiziksel hiçbir şeylerini kaybetmeden kalmış olmaları oldukça manidardır (Hâzin,ts:191). Bu bütün fizik kanunlarını hatta bütün kuralları altüst eden bir durumdur. Dünyada örneklerini gördüğümüz ve en ilerisi olan ve çoğu zaman ölümle neticelenen, aslında bir tür ölüm olan “derin koma” ile de açıklanamaz. Ebussuud, bu uyku türü aynı zamanda diğer bütün duygularını ve şuurlarını etkilemiştir (Ebussuûd,1995:206). Demek ki öldürmek- diriltmek, uyutmak-uyandırmak sadece ve sadece Yüce Allah’ın kudret elinde olan şeylerdir.Zaten Ebussuud “Sümme beasnâhüm “ ayetini “Eygaznâhüm أَيْقَطْنَاهُمْ onları ölüme benzeyen o uykudan uyandırdık şeklinde tefsir etmiştir (Ebussuûd,1995:207). Hangi tekniği ve teknolojiyi kullanırsak kullanalım, ne ölüyü, ne de diriye uzun müddet çürümekten koruyamayız. Kur’an:”...onları sağa sola çevirirdik.”(Kehf 18/18)ayetiyle Allah onları nasıl koruduğunu da ifade etmektedir. Bu kudrete sahip olan Allah, kıyamet günü insan başta olmak üzere bütün canlıları diriltmeye de gücü yeter.

Allah, Hz. İsa’ya görsel haşirle ilgili bazı mucizeler ikram etmiştir. O da bu mucizelerle İsrailoğullarını Allah’ı birlemeye ve O’na ibadet etmeye çağırmıştır. Bu mucizeler Kur’an’da şöyle yer almıştır:”O, İsrailoğullarına bir elçi olacak (ve onlara şöyle diyecek:) Size Rabbinizden bir mucize getirdim: Size çamurdan bir kuş sureti yapar, ona üflerim ve Allah’ın izni ile o kuş olur ve yine Allah’ın izni ile körü ve alacalıyı iyileştirir, ölüleri diriltirim. Ayrıca evlerinizde ne yiyip ne biriktirdiğinizi size haber veririm. Eğer inanan kimseler iseniz, bunda sizin için bir ibret vardır.” (Âl-i İmran 3/49)

Allah’a imanlarını sağlamak, yalanlamalarını defetmek için, çamurdan kuş suretine benzer bir şekil yapar ve surete üflerim, o da Allah’ın izni ile canlı bir kuş olur ve aynen diğer kuşlar gibi havada uçar. Peygamber Efendimiz, “ Bu suretin dirilmesi, canlı kuş haline gelmesi Allah’tandır, Hz. İsa’dan değildir.” (Ebussuûd,1995,38) Buyurmuştur. Kelbî’nin söylediğine göre Hz. İsa çamurdan kuş yapıp ona üflerken ve ölüleri dirilteceğinde “Bi iznillah” ‘ın yanı sıra ayrıca “Ya Hayyü Ya kayyûm” diyerek katı maddelere ve katı madde haline gelmiş ölülere hayat veriyordu (Ebussuûd,1995:39) İbnü Âşûra göre ise, “bi iznillah” ifadesi ubûdiyetin izharıdır, Allah’ın kâinatı ve içindeki her şeyi yaratması hususunda tevehhüm edilen iştiraki nefyeder (İbnü Âşur,1997:250).

Bu Kur’ânî öğretilerden de anlaşıldığı üzere Hz. İsa gibi Ulu’l Azim bir peygamber ve bir abdinin eliyle ölüleri, dünya hayatında iken gözler önünde diriltme kudretine sahip olan Allah, elbette kıyamet günü bütün canlıları aynen bunlar gibi suhuletle diriltecektir.

C- KUR'AN'DAKİ AKLÎ ÂYETLERİN HAŞİRDEN BAHSETMELERİ

Allah Kur'an'da dikkatleri önce semavat, arz ve her ikisinde bulunan bütün mahlukatın ilk yaratılışına; sonra da yeryüzünde her bir mevsimdeki farklı yaratılışlara çekmektedir. Âyetler aslında her şeyi ispata kafidir. İbn Teymiyye (ö.728/1328) bu yüzden Mu'tezile ve Eş'arilerin, sem'i deliller sadece haberdir (Kıyıcı,2009:140) yaklaşımlarını reddetmekte, Kur'an'da ilahiyat konularının dayandığı burhanî delillerin kesinlikle olduğunu (Kıyıcı,2009:140) haber vermektedir. Öte yandan, Kur'an'ın bütün delillerinin burhani, yakini olduğunu söyleyenler de vardır(Gölcük ve diğerleri,1991,82). Bazı kelimciler şer'i delillerin haberi sadık olduğunu, fakat aklilik ihtiva etmediğini, bu sebeble akliyatın Kur'an ve sünnetle bilinmeyeceğini (İbn Teymiyye, 1981:470-471) kabul ederler. İbn Teymiyye ise, Kur'an'ın açık bir şekilde aklî delillere yer verdiğini(İbn Teymiyye,1991:198) söylemektedir. Bu ayetlerden bazılarını burada zikrederek tefsircilerin konuyu aydınlatacak aklî ve mantıklı yorumlarını serdetmek istiyoruz:“İlkin mahlukunu yaratıp (ölümden) sonra bunu (yaratmayı) tekrarlayan O'dur, ki bu, O'nun için pek kolaydır (Rum 30/27.).

“(Düşün o) gün ki,yazılı kağıtların tomarını dürer gibi göğü toplayıp düreriz. Tıpkı ilk yaratmaya başladığımız gibi onu tekrar o hale getiririz. (Bu,) üzerimize aldığımız bir vaat oldu. Biz, (vaat ettiğimizi) yaparız.” (Enbiya 21/104)

“ Kendi yaratılışını unutarak bize karşı misal getirmeye kalkışıyor ve:” Şu çürümüş kemikleri kim diriltecek?” diyor. De ki: Onları ilk defa yaratmış olan diriltecek. Çünkü O, her türlü yaratmayı gayet iyi bilir.” (Yasin 36/78-79)

Allah Kur'an'da maddesi modeli olmadığı halde ilk yaratılışın , kıyamet günü ölüleri tekrar diriltmekten daha zor olduğunu beyan etmektedir.Bu kıyası biz kulları anlasınlar diye yapmaktadır (İbnü Kesir,1990:47) İlk yaratılışta Allah bir şeye “Ol” dediği zaman o şey tedricî kanununa tabi olarak bütün mevcudiyetiyle eksiksiz oluverir. Bu hal, mevcut olan bir şeye öldükten sonra, “ Haydi eski haline defaten dön “ emrini verdiği zaman aniden dirilmesinden daha zor ve şiddetlidir (İmam Şâfiî,2006:1174). Yani varlığın ilk yaratılışı, büyük patlamadan sonra tedricidir; öldükten sonra dirilme ise bir tek sayha ile aniden olacaktır (Ebu'l-Leys,ts:10). Râzî (ö.606/1409), bunu başka bir üslupla şöyle ifade etmektedir:” Allah ilk yaratılışla kudretinin kemalini gösterdikten sonra, kıyamet günü çürümüş kemiklere “ Mezarlarınızdan çıkınız” emrini verdiği zaman onlar da emre baş eğmiş bir vaziyette canlı olarak aniden mezarlarından çıkarlar. Allah Hz. Âdem'i yaratırken ruhun ona üfürülme safhasına ve eşeyssel üremede de, meninin, cenin oluşuna kadar bir tedricî kanunu uygulamaktadır; âhirette ise sadece çağrı ve kabirlerden çıkış vardır(İbn Fûrek,2009:427).İmam Şâfiî'ye(ö.204/819) göre,Razi demek istiyor ki, maddesi, modeli yokken bir şeyi yoktan var eden Yüce Allah, elbette her şeyi artık kayıt altında olan insanı öldükten sonra diriltmek böyle bir kudrete ağır gelmez. Her ne kadar bu işler “ daha zor, daha kolay” şeklinde kıyas edilmiş ise de,

yukarıda söylediğimiz bu izahlarla bizim anlamamız hedeflenmiştir. Yoksa Allah'ın kudreti karşısında öncelik-sonralık, küçük –büyük, az-çok her şey eşittir. Onun kudreti karşısında “ Bu daha zordur, bu daha kolaydır” denilmez (Merâğî,1946:41). Bir zerreyi hangi suhuletle yaratıyorsa, küreyi de aynı suhuletle yaratıyor. Çünkü zerredeki sistem, küredeki sistemin aynisidir. Demek zerreyi yaratamayan küreyi hiç yaratamaz. Bir çiçeği yaratamayan, bir baharı da yaratamaz. Bu yaratılıştaki suhulet, Allah'ın kudretindeki kemalden ileri gelmektedir. Çünkü sıfatlarında noksanlık olan yaratıcı ilah olamaz. Allah'ın yaratması her şeyin fevkindedir. O, yaratırken alet edevat kullanmaz ve Onun kudreti sınırsız olduğu için kudretinde derece bulunmaz. Onun bütün yaratması “Kâf” ve “Nun” harflerinin tezgahında dokunmaktadır. O, “ Bir şey yaratmak istediği zaman Onun yaptığı “Ol” demekten ibarettir. Hemen oluverir.” (Yâsin 36/82.)

Rum Suresi 27. Ayette(أهون) ism-i tafdil kalıbı kullanılmıştır, bu ise mübalağayı ifade eder. O zaman ilk yaratılışla, kıyamet günü haşir için iade denilen son yaratılış arasında “daha zor, daha kolay “ ifadelerini kullanmak mümkündür yorumuna karşı Şevkânî (ö.1250/1829) şu cevabı vermiştir:”Mübalağa vezinleri Araplarda “ فاعل “ veznine hamledilmektedir, yani daha kolay yerine kolay ifadesini benimsemektedirler.Ferezdak'ın şiirinde de bu tafdil kalıbı mübalağasız kullanılmıştır: “إن الذى سمك السماء بنى لنا...بيتا دعاءمه أعز وأطول” Göğü (üzerimize) kubbe yapan Zat, bizim için, dayanak direkleri sağlam ve uzun olan bir ev bina etmiştir.” Şiirdeki “أعز وأطول” daha sağlam ve daha uzun ism-i tafdil manası yerine, “عزيزة وطويلة” sağlam ve uzun manası kullanılmıştır. Dolayısıyla her yaratma Allah'a eşit derecede heyvindir, kolaydır (Şevkânî,1993:255). Şâ'râvî (ö.1418/1997), “Yer teslim aldığı cesedi kıyamet günü bir emirle iade edecektir. Hayatın seyri ise, başlangıcı Allah'tandır, nihayeti Allah'adır,(Şâ'râvî,1997:227) demektedir. Kur'an'da bu mana şöyle ifade edilir: “Biz Allah'ın kullarıyız ve biz O'na döneceğiz, derler.” ((Bakara 2/156)

Öldükten sonra dirilmeyi gerektiren çok sayıda sebep vardır. Bu sebeplerden hiç biri olmasa bile, Allah'ın Kur'an'da âhiret hayatını açacağına dair vaat etmesi yeterli bir sebeptir. “ (,Bu,) üzerimize aldığımız bir vaat oldu. Biz, (vaat ettiğimizi) yaparız.” (Enbiya 21/104) Çünkü Allah'ın adalet sıfatının bir gereği olarak öldükten sonra diriltilmek “Vâcibü'l vukû”bir hadisedir (İbnü Kesir,1990:222). Zira, toplum hayatında İlahî adalete ve hikmete uygun hareket eden pek azdır; onun içindir ki herkesin hakkını alabileceği, zulmün, torpilin olmadığı İlahî bir mahkeme zorunlu olarak gerekmektedir; o da burada tam mevcut olmadığına göre, demek ki âhirette tahakkuk edecektir. Ondandaki vaki olacak her şey Onun adaletidir; Onun sözü hak ve Onun vaadi doğrudur, aksi caiz değildir (Cüveynî,1992:321). Kur'an'da,”(Ey insanlar!) Biz sizi dayanıksız bir sudan yaratmadık mı? İşte o suyu, belli bir süreye kadar sağlam bir yere yerleştirdik. Biz buna güç yetirmişizdir. Ve bizim gücümüz ne büyüktür!” (Mürselat 77/20-23.) buyrulmaktadır. Allah bu zayıf nutfeden insanı yarattığına göre, elbette onun iadesine, öldükten sonra diriltilmesine de

gücü yeter. İbnü Abbas, Peygamber'den (s.a.v.) rivayet etmiştir. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Şüphesiz siz yalın ayak başı açık, çıplak ve sünnetsiz haşrolunacaksınız. Sonra, " Tıpkı ilk yaratmaya başladığımız gibi onu tekrar o hale getiririz. (Bu) üzerimize aldığımız bir vaat oldu. Biz (vaat ettiğimizi) yaparız." (Enbiya 21/104.) Ayetini okudular (Buharî, 1981:110). İnsanın öldükten sonra dirilmeyi inkar etmesi, olayı kendi sınırlı akli ve sınırlı kudreti ile izaha çalışmasından ileri gelmektedir. Bunu da bütün varlığı .yaratan, gözümüzün önüne seren o, büyük kudrete karşı yapmaktadır. Halbuki onu yokluktan (ademden) varlığa (vücuda) çıkarana O'dur (İbnü Kesir, 1990:640). Cüveynî (ö.478/1059) Yasin 78-79. Ayetleri yorumlarken " her sonradan meydana gelenin aslının adem olduğunu, adem olan şeylerin iadesinin caiz olduğunu söylemektedir. Bunun cevher veya araz olması fark etmez, demektir (Cüveynî, 1992:313). Olaya başka bir açıdan bakıldığında şu gerçeği görüyoruz: " Dünya hayatına çıkardığı bütün varlıkları en ince teferruatına kadar donatan, hayatı, kudreti, akli, Fehmi insan cesedine yerleştiren İlâhî kudret bunları dünya hayatında nasıl mümkün kılmışsa, aynı kudret, aynı mümkünü öldükten sonra da yapar ve insanları diriltir. Tabiatta dört yüz bin bitki ve canlı yaşamaktadır; bütün bunlar mümkünattandır; mümkünattan olan bu tabiat bir kışta ölüyor; mümkünattan olduğu için ilk baharda diriltilmesi de mümkün oluyor. İnsan da mümkünattandır, öyle ise o da kıyamet mevsiminde, haşır baharı ile birlikte diriltilecektir (Râzî, 1999:275).

Ebu'l-Leys (ö.373/952) Hz. Âdem'in çocukları nasıl ki eşeyssel üreme sistemi içerisinde meniye bağlı olarak dünya hayatına geliyorlarsa, kıyamet günü meniye benzer bir yağmur yağacak ve kırk gün devam edecek, insanlar da canlı olarak kabirlerinden çıkacaklar, demektir (Semerkandî, ts:444) Bu dirilişte Allah hiçbir varlığı ihmal etmez. Gece ile gündüzün gidip gelmesi Allah'ın kudretine ve O'nun sanatının ve varlığının tekliğine delalet ettiği gibi, kupkuru olmuş bir yerin bir bahar mevsiminde yağmurların yağmasıyla kabarması ve yemyeşil olması O'nun kudretinin kemaline delalet etmektedir. Yeryüzünün dağlarında, denizlerinde, ağaçlarında, bitkilerinde, madenlerinde ve canlılarında Allah'ın kudret, irade ve birliğine delalet eden alâmetler açıkça sergilenmektedir (Özek ve Diğerleri, 1992:520) " Kendi nefsinizde de öyle. Görmüyor musunuz?" (Zâriyat 51/21) İnsan başta olmak üzere bütün tabiat her şeyiyle uyum içinde, dengeli, ölçülü ve çok yüksek sanata sahip olarak yaratılmıştır. Yüksek sanata sahip olan bir eserin yapılması çok zor ve uzun zaman isteyen bir iştir. Halbuki Allah'ın eşsiz sanatlarının kısa zamanda gözler önüne serildiğini her zaman müşahede ediyoruz. Hepsinin de mahir bir ustanın kudret elinden çıktığı hemen anlaşılmaktadır. Bu senenin yaprakları, çiçekleri ve verdiği meyveleri, sanki geçen senenin yaprak, çiçek ve meyveleri gibidir; aynıyet derecesinde bir misliyetle aynı ustanın kudret kalemiyle çizilmiş ve ölü topraktan yaratılmıştır (İbn Kesir, 1990:107). Bütün olağanüstülükleriyle gözler önüne serilen tabiat işte böyle gözlemlenmektedir. Demek ki her bahar mevsimi mükemmel bir haşır örneğidir. Varlık yaratıldığı günden bu güne kadar binlerce haşrin numuneleri ortaya konulmuştur.

Tabiat, bir deliller mahzenidir bakabilene. Bu güzel manzaraları Kur'an sergilemektedir: "Gökten bereketli bir su indirdik, onunla bahçeler ve biçilecek daneler bitirdik. Kullara rızık olması için birbirine girmiş, küme küme tomurcukları olan uzun boylu hurma ağaçları yetiştirdik. Ve o su ile can verdik. İşte hayata yeniden çıkış da böyledir." (Kaf 50/9-11.) Allah ilk yaratmada acz göstermediğine göre, kıyamet günü ölüleri yeniden yaratmaktan asla aciz değildir. Kur'an'da: "İlk yaratmada acizlik mi gösterdik? Hayır, onlar yeni bir yaratma hususunda şüphe içindedirler." (Kaf 50/15.) buyrulmaktadır

Ebu Razin el Ukaylî'den rivayet edilmiştir. Bu zat Peygamber'e (s.a.v.), "Allah Ölüleri nasıl diriltecek? Diye bir soru sorar. Peygamber (s.a.v.)," Sen bitki örtüsü zayıf ve verimsiz bir vadiye uğramadın mı? Sonra aynı vadiye uğradığında yemyeşil olmamış mıydı!? Ebu Razin "evet" cevabını verdi. Peygamber (s.a.v.) de," Öldükten sonra dirilme de böyledir" veya "Aynen bunun gibi Allah ölüleri diriltecektir, buyurdular (İbn Kesir, 1990:120).

Allah'ın bütün sıfatları kemal sıfatlarıdır; kemal sıfatlarında eksiklik ve derece bulunmaz. Kemal sıfatları ifade ettikleri manaların devamını ister. Şayet âhiret hayatı olmazsa, kemal sıfatları dünya hayatı ile sınırlı kalırsa kemal ifade edemez, noksanlık meydana gelir ki, Allah noksan sıfatlardan münezzehtir (Ebussuûd, 1990:15). Öyleyse âhiret hayatını açacak, ölüleri diriltecek, esma ve sıfatları daha kapsamlı olarak sonsuza kadar tecelli etmeye devam edecektir. Hikmet ve adaletin bir gereği olarak ahiret hayatı açılın ki, iyi insan iyiliğinin karşılığını, kötü insan da kötülüğünün karşılığını görsün (Râzî, 1999:205).

SONUÇ

Bazı şeyler vardır ki, mevcudiyetlerini gözlerimizle görmediğimiz halde onlara inanıyoruz. Bu imanımızın bir gereği ve sonucudur. Bunlara "Sem'iyyat" denilmektedir. Sem'iyyatın kapsamını Kur'an ve sünnetten öğreniyoruz ve en ufak bir tereddüt göstermeden teslimiyet içerisinde bunlara inanıyoruz. Allah'a, meleklerle, öldükten sonra dirilmeye, kaza ve kadere, hayır ve şerrin Allah'tan geldiğine inanmak gibi. İmanın şartlarının çoğunluğu sem'iyyattandır. Maddeci ruh taşıyan Materyalistler, Deisler, inanacakları şeylerde elle tutulurluk ve gözle görünürlük arayan ve inanç yapısını bu olguya endeksleyen insanlar, gözle görmediğimiz ve fakat Kur'an ve sünnetin haber verdikleri gerçeklere karşı, "Bunlar doğmadır, insanların çıkarları için uydurdukları şeylerden ibarettir.", demektedirler. Hâlbuki Kur'an, insanlığın dünya ve âhiret saadetinin temini için gönderilmiş yüce bir rehberdir. Şayet insanlar peşin hüküm vermek ve yanlı davranmaktan uzak kalarak ilmin özündeki araştırma ruhuyla, basar ve basîretle birlikte Kur'an-ı tetkik edebilme tenezzülünde bulunsalar, hem Kur'an'ın içinde onlarca yerde, hem de afakta yüzlerce çeşit görsel haşrin numunelerini hüccetleriyle beraber göreceklerdir. Bir son bahar ve kışta ölmüş arzı, bir ilk

bahar ve yazda tekrar ihya eden kudret, elbette kıyamet günü, bir çok sebep için ölüleri de öyle diriltecektir. Bunun içindir ki Kur'an, öldükten sonra dirilmek için, hüccet ve delillerin hazinesi olan tabiata dikkat ve nazarları çevirmektedir.

Allah, haşır konusunu, ehemmiyetine binaen Kur'an'ın hemen hemen başından sonuna kadar serpiştirmiş, Kur'an'ı okuyan, tetkik ve tefsir eden insanın sürekli olarak gözü önünde canlı tutmuştur. Bunun içindir ki insan, kainatı kainat yapan, ona mana kazandıran "Esmâ-i Hüsnâ"nın tecellisine bakmalıdır. Ancak bütün esmanın tecelli ettiği en kıymetli varlık insandır. Allah'ın isimlerinin tecellisi devamlılık ister; bu da gösteriyor ki, Allah insanı ebedî aleme alacak ve isimlerinin tecellisini daimileştirecektir. Bunun içindir ki, haşır aklen gerekli olduğu gibi insanın sahip olarak dünyaya geldiği sonsuz hayat arzusunu tatmin etme açısından da gereklidir. Öte yandan, makalemizde zikrettiğimiz ayetler arasında akli haşır çerçevesinde tabiattan bahseden ayetleri de ele alan müfessirlerimiz, yukarıda da bahsettiğimiz tabiat haşırinde olduğu gibi ölüleri de aynı suhuletle dirilteceğini beyan ederek olayı akla takrip etmeye çalışmışlardır. Bu büyük yorumcular, tefsircilerimiz çok önemli bir şeyi de bize öğretmişlerdir: Haşır inancı, dünya hayatında inananların davranışlarına, ahlaklarına, maddî- manevî bütün ilişkilerine yansımakta ve onlara çeke düzen vermelerine sebep olmaktadır. Çünkü haşır kavramı, bizlere ölümü, ceza ve mükafatı, cennet ve cehenne mi hatırlatmaktadır. Bu da dürüstlüğü, takvayı ve adaleti temin etmektedir.

Kaynakça

Ahmed b. Hanbel. (1421/2001). Müsned. Beyrut: Müessesetü'r Risale.

Ali Özek ve Komisyon. (1413/1992), K. Kerim ve Türkçe açıklamalı meal. Suudi Arabistan.

Âlûsî, Ebu'l-Fadl Şihabüddin es-Seyyid Mahmud el-Bağdadî, (1420/1999). Ruhu'l-maanî fi tefsiri'l-azim ve's-seb'i'l-mesanî. Beyrut.

Akkuş, Murat, (2014). Kur'an'ın inanlaşılmasında kıraât farklılıklarının rolü: et-tahrîr ve't-tenvîr örneği, (yayınlanmamış doktora tezi). RTEÜSBE. Rize.

Ateş, Süleyman, (1416/1995). Kur'an-ı Kerim tefsiri. İstanbul: Milliyet.

Ayyaşî, Ebü'n-Nasr Muhammed b. Mesud İbn Ayyaş es-Sülemî, (1431/ 2010). Tefsiru Ayyaşî. Beyrut.

Beğavî, Ebu Muhammed el-Hasen b. Mesud b. Muhammed b. el-Ferra, (1420/1999). Mealimü't-tenzil fi tefsiri'l-Kur'an. Daru'l-İhyai't-Türas el-Arabî.

Buharî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ebi'l-Hasen İsmail b. İbrahim, el-Mürre, el-Ahnef, (1402/ 1981). Sahihu'l-Buharî. İstanbul.

Cüveynî, İmamü'l-Harameyn Ebü'l-Meali Abdülmelik, (1413/1992). Kitabü'l-irşad ila kavatii'l-edilleti fi usuli'l-i'tikad, Beyrut.

Ebü'l Leys, Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim es-Semerkandî, (ts). Bahru'l-ulum. byy.

Ebu'l Kasım, K. (1428/2007). et-Teshil li ulumi't-tenzil, Beyrut.

Ebussuûd, Muhammed b. Muhammed el-Amâdî, (1411/ 1990). İrşadü akli's-selim ila mezaya'l-Kur'an'i'l-Kerim, Beyrut.

Elmalılı, Hamdi Yazır, (ts). Hak dini Kur'an dili, İstanbul.

Ferra, Ebu Zekeriyya Yahya b. Ziyad b. Abdilllah, (1423/ 2002). Meanî'l-Kur'an. Beyrut.

Feydu'l-Kaşanî, Muhsin, (1429/ 2008). Tefsiru's-Safi. Beyrut.

Gölcük, Şerafeddin, Toprak, Süleyman, (1412/1991). Kelam. Konya.

Hanefî, İbn Ebi'l İzz. (1408/1988). Şerhu'l-akîdeti't-Tahaviyye. Beyrut.

Hazin, Alaeddin Ali b. Muhammed b. İbrahim el-Bağdadî, (ts). Lübabü't-tevil fi meanî't-tenzil, Beyrut.

İbn Âşur, Muhammed et-Tahir, (1418/ 1997). Tefsiru't-tahrir ve't-tenvir. Tunus.

İbn Fûrek, Muhammed b. el-Hasen b. Fûrek el-Ensarî, (2009-1430). Tefsiru İbn Furek, Suudi Arabistan.

İbnü Hüمام, Kemal, (1400/1979) Kitabü şerhi'l-müsâyere, İstanbul.

İbn Kesir, Hafız İmadüddin Ebu'l-Fida İsmail, (1411/ 1990). Tefsiru'l-Kur'an'i'l-Azim. Beyrut.

İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhakim b. Mecdiddin Abdisselam el-Harranî, (1402/ 1981). Mecmuatü'l-fetava, Riyat.

_____, (1412/ 1991). Der'u tearuzu'l-akl ve'n-nakl. Riyat.

İmam Şafîi, Ebu Abdullah Muhammed b. İdris b. el-Abbas b. Osman b. Şafii b. Abdilmuttalip b. Abdimenaf el-Kureşiyi, (1427/2006). Tefsiru's-Şafii, Suudi Arabistan.

Kıyıcı, Burhaneddin, (1430/ 2009). İbn Teymiyye'de akıl-nakil ilişkisi. Ankara.

Kurtubî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensarî, (1431/ 2010). el-Cami li ahkami'l-Kur'an, Kahire.

Matürîdî, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud, (1426/2005). Tevilatü Ehli's-sünneti, tefsiru'l-Matürîdî, Lübnan.

Maverdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habib, (1428/2007). en-Nüketü ve'l-uyun tefsiru'l-Maverdî. Beyrut.

Merağî, Ahmed b. Mustafa, (1365/1946). Tefsiru'l-Merağî. Mısır.

Mevdudî, Ebu'l-Â'la (1402/1981). Tefhimü'l-Kur'an, (Trc. Komisyon). İstanbul.

Mutçalı, Serdar, (1416/1995). Arapça-Türkçe sözlük. İstanbul.

Müslim, Ebu'l-Hasen Müslim b. el-Haccac, (ts). Sahih-i Müslim. Beyrut.

Neseфі, Ebu'l Berekat Abdullah b. ahmed b. Mahmud, (1405/ 1984). Tefsiru'n-Neseфі. İstanbul.

Razî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer b. el-Hasen b. el-Hüseyin, (1420/1999). Mefatihü'l-ğayb, Daru'l İhyai't Türas el-Arabî.

Sabunî, Muhammed Ali, (1401/1980), Safvetü't-tefasir. Mekke.

Salebî, Ebu İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrahim, (1423/ 2002). el-Keşf ve'l-beyan an tefsiri'l-Kur'an. Beyrut.

San'anî, Abdurrazzak b.Hemmam,(1420/1999). Tefsiru Abdurrazzak. Beyrut.

Savî, Ahmed, (1355/ 1934). Haşiyetü'l-allametü's-Savî. byy.

Şaranî, Abdulvehhab,(1317/1996). Kitabü'l yevakit ve'l-cevahir fi beyani akaidi'l-ekabir, Mısır.

Şaravî, Muhammed Mütevelli,(1418/1997). Tefsiru'ş-Şaravî. Matabiu'l-Ahbari'l-Yevm.

Şevkanî, Muhammed b. Ali b..Muhammed b. Abdillan,(1414/1993). Fethu'l-kadir, Beyrut.

Tantavî, Muhammed Seyyid,(1418/1997). Tefsiru'l-Vasitî li'l-Kur'an'i'l-Kerim, Kahire.

Tirmizî, Muhammed b. İsa b. Sevre b. Musa b. Dahhak, (1395/1975). Sünenü't-Tirmizi. Mısır.

Useymın, Muhammed b.Salih,(1428/2007). Nebzetün fi'l-akideti'l-İslamiyye. Riyad.

Zemahşerî, Mahmud b. Ömer, (1407/1986). el-Keşşaf an hakaikı ğavamizi't-tenzil ve uyunu'l-akavil fi vücûhi't-tenzil, Beyrut.